

A. VIDUGIRIS

DĖL LEKSINĖS SINONIMIJOS SANTYKIO SU ŽODŽIO GEOGRAFIJA

Leksinė, arba žodžių, sinonimija ir žodžio geografija yra glaudžiai tarpusavyje susiję leksikos tyrinėjimo dalykai. Leksinė sinonimija yra gryna lingvistinis reiškinys ir priklauso leksikologijos sričiai, o žodžio geografija, suprantama ne tik kaip žodžio paplitimas, jo vartojimas tam tikroje teritorijoje, arba jo užimamas arealas, plotas, bet ir kaip teritorinis, arba arealinis, geografinis leksinių vienetų traktavimas, pridera metodologijos sričiai.

Atskirai ir apie leksinę sinonimiją, ir apie žodžio geografiją – tiksliau arealinę lingvistiką, arba lingvistinę geografiją¹, – rašoma nemažai, tačiau apie jų santykį arba nutylimą, arba užsimenamą tik probėgsmais². Dėl to kaltas veikiausiai šių dviejų objektų išorinis nesuderinamumas: leksikos sisteminis pobūdis reikalauja, kad visos jos grandys, taigi ir sinonimija, būtų tyrinėjama, remiantis vidiniais sisteminiais ryšiais, o arealinis geografinis tų reišinių tyrinėjimo metodas taikomas tarytum iš šalies, ekstralinguistiškai. Antra vertus, lingvistiniai atlasis yra labai negausūs ir juose pateikiami leksiniai žemėlapiai apima tik menką žodžių lobyno dalelę, dėl to ir įvairių leksikos tyrinėtojų dar negali patenkinti.

Šios nelengvos temos imtis autoriu labiausiai paskatino nepaprastai įvairi ir gausi Lietvių kalbos atlaso leksikai skirto tomo³ medžiaga ir ilgametis darbas prie jos rinkimo, kartografavimo bei ruošimo spaudai. Todėl daugiausia šio atlaso medžiaga iliustruojami ir pagrindiniai straipsnio teiginiai.

Leksiniai vienetai (žodžiai arba frazeologiniai junginiai), būdami dvipusiai – formalaus ir prasminio lygmens – kalbiniai ženkli, susiję įvairiais tarpusavio ryšiais tiek išorinės formos, arba raiškos, tiek vidinio turinio, arba reikšmės, semantikos atžvilgiu. Apskritai pirmenybė priklauso vidinio turinio – semantiniams kriterijui.

Tiek sinonimijos, tiek arealinės lingvistikos atveju leksiniai vienetai paprastai identifikuojami, tapatinami ar gretinami tuo pačiu reikšmės, turinio pamatu. Žodžius galima tapatinti ir jų raiškos – išorinės akustinės ar vizualinės formos –

¹ Arealinė lingvistika, arba lingvistinė geografija, yra plati sąvoka. Jos pagrindinis tyrinėjimo objektas – įvairių kalbos sistemos lygmenų (fonetinių, morfologinių, leksinių ir sintaksinių reiškinių) teritoriniai skirtumai ir iš dalies jų funkcioniniai, stilistiniai, taip pat chronologiniai aspektai, plg. Вопросы теории лингвистической географии, Москва, 1962, p. 9–11.

² Plg. A. Lyberis, Lietvių kalbos sinonimų žodynas, Kaunas, 1961, p. 4–5; J. Pikčilinas, Leksinė ir gramatinė sinonimika, Kaunas, 1969, p. 9, 24 ir kt.

³ Lietvių kalbos atlasis, I, Leksika Vilnius, 1977.

požiūriu. Tačiau tokiu atveju reikėtų kalbėti apie žodžių homonimijos ir polisemijos, arba daugiareikšmiškumo, reiškinius, kurie tiesiogiai nebepriskluso šio straipsnio temai.

Identifikavimo terminas leksikologų aiškintinas kaip tapatybės nustatymas mažiausiai tarp dviejų leksinių vienetų vienu lygmeniu, maksimaliai skiriantis antruoju planu. Vadinasi, vienas žodis pagal vieną iš lygmenų (šiuo atveju reikšmės) prilyginamas kitam. Tai iš esmės atitinka sinonimų apibūdinimą. „Leksiniai sinonimai yra skirtingai skambantys tos pačios kalbos dalies žodžiai, žymintys tą patį daiktą (*ola – urvas*), tą patį pozymį (*uolus – stropus*), tą patį veiksmą (*bégioji – lakstyti*)“⁴.

Arealinėje lingvistikoje (arba lingvistinėje geografijoje) panašiai pagal vienodą reikšmę (turinį) nustatomas skirtingai skambančių žodžių pasiskirstymas tam tikrais vartojimo plotais – arealais. Neretai tokie nevienodai skambantys žodžiai, skirtingais vartojimo plotais pasiskirstę lietuvių kalbos teritorijoje, yra laikomi sinonimaus, pvz.: *arklas*⁵ „senovinis padargas žemei arti“, *žagrė, žažbis* (ir *žažbris*), *žuobris, stagutė*⁶; *sklaistis* „prietaisas durims užsklesti“, *sklendė, velkė* (ir *velkė*), *stūmā, šovynė* (ir *šovā*), *kištūvas; vaivorykštė, orārykštė, dangorykštė, laūmės jūosta, dermjuostė, straublės, drignė, linksmynė* ir kt.⁷ Daugumo tokų ribotą vartojimo teritorija turinčių žodžių arealai yra skirtini. Kitaip sakant, bemaž kiekvienas turi nevienodą paplitimo arealą. Todėl žodžių su maždaug sutampačiais arealais palyginti reta.

Tačiau tas pats vienodos reikšmės kriterijus sinonimijoje ir arealinėje lingvistikoje atlieka nevienodą vaidmenį. Sinonimijoje bendra reikšmė yra svarbiausia, esminė skirtinės formos žodžius jungianti grandis. O arealinėje lingvistikoje bendra reikšmė yra tik priemonė arba sąlyga skirtinėi skambančių žodžių arealamams arba izoglosoms nustatyti. Pagal šią reikšmę kalbininkas tapatina skirtinus žodžius, norėdamas surasti jų atitikmenis visoje kurios nors kalbos teritorijoje. Taigi bendra reikšmė tik sąlygiškai atrodo jungianti. Iš tiesų ji čia atlieka skiriama jų vaidmenį.

Svarbiausias sinonimijos bruožas yra jos sistemingumas, nes sinonimais gali būti žodžiai, vartojami tik vienoje kalbinėje sistemoje. Tuo tarpu žodžiai, turintys ribotą vartojimo plotą, priklauso skirtinėms tarminėms sistemoms. Tai iš esmės yra heterosisteminių leksinių vienetų, savotiški leksiniai atitikmenys, arba ekvivalentai, ne jungiami, o skirtinėi pagal vienodą reikšmę. Kai kas tokius heterosisteminius žodžius dėl jų tapacijos reikšmės siūlo vadinti tautonimais⁸. Mūsų nuomone, tautonimo terminą geriau palikti vienos kalbinės sistemos reikšmės tapatybėms, pvz., visiškiems, arba absolutiems, sinonimams vadinti ar pan. Kadangi vienos sistemos reikšme sutampantys leksiniai vienetai, arba 'homosemantai'⁹, pagal tradiciją

⁴ J. Pikčilingis, min. veik., p. 4.

⁵ Sie ir kiti pavyzdžiai pateikiami daugiausia pagal minėtą A. Lyberio sinonimų žodyną, kurių arealai bus matyti iš „Lietuvių kalbos atlaso“ žemėlapių. Daugumas tų žodžių yra ir „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“, Vilnius, 1972 (toliau – DLKŽ).

⁶ A. Lyberis sinonimų žodyne pateikia formą *stagūtas*. Lietuvių kalbos atlaso medžiagoje užrašytos tik mot. g. formos: *stagutė, stūgė*.

⁷ Dar plg. B. Rokaitė, Vaivorykštės pavadinimai lietuvių kalbos tarmėse, „Lietuvos TSR Mokslo akademijos darbai. Serija A,“ 2(15), 1963, p. 275–279.

⁸ Plg. J. Filipec, Česká synonyma a hlediska stylistyky a lexikologie, Praha, 1961, p. 93; C. G. Berежан, Семантическая эквивалентность лексических единиц, Кишинев, 1973, p. 303.

⁹ Dėl *sinonimijos* ir *sinonimo* terminų netikslumo kartais siūloma keisti juos *homosemijos* ir *homosemanto* terminais, C. G. Berежан, min. veik., p. 99–102.

vadinami sinonimais, todėl skirtingų sistemų reikšmės ekvivalentai, pabrėžiant jų heterosisteminių pobūdį, geriau tiktų vadinti heteronimais¹⁰. Vadinasi, heteronimams būdingas priklausymas skirtingoms tarminėms sistemoms ir tuo pačiu teritorinis ribotumas. Tačiau ribotai gali būti vartojami ne vien tik heteronimai, bet ir įvairūs etnografizmai arba retesniu augalų pavadinimai ir kt. Reti etnografizmai arba botaniniai terminai, vartojami tam tikrame ribotame plote, kitur paprastai nežinomi, nes ten nėra ir pačių realijų, plg. vežimo *lušnies*, *lušnapančio* ir *šlaunų* arba rogių *užkalų* pavadinimus. O heteronimai, paplitę vienoje ar keliose tam tikros kalbos teritorijos dalyse, kitur paprastai turi tos pačios reikšmės atitikmenę, kuriuos sakygiskai galima būtų vadinti teritoriniai koreliatai. Taigi heteronimais vadintini visi lietuvių kalbos žodžiai, pasižymintys ne tik ribotu vartojimo plotu, bet ir turintys teritorinių koreliatų visame atitinkamos realijos plote.

Be to, ir patys heteronimai yra ne visi lygiaverčiai. Vieni yra jéjė į literatūrinės kalbos sistemą ir tapę jos dalimi. Tokie heteronimai lygiateisiais pagrindais sudaro sinonimines poras, eiles arba blokus¹¹. Todėl, turint omeny, jog ne visi literatūrinės kalbos žodžiai nuo seno vartojami visame lietuvių kalbos plote, nemaža jų turimi tik didesnėje ar mažesnėje to ploto dalyje (t. y. pabrėžiant, jog jie į literatūrinę kalbą yra atėję iš įvairių tarminių sistemų), galima kalbėti apie literatūrinės kalbos tam tikros leksikos dalies, taigi tuo pačiu ir kai kurių sinonimų, heteroniminį pobūdį. Kiti siauriau vartojami heteronimai, paprastai nebejeinantys į literatūrinės kalbos leksinę sudėtį, vadinami tarmybėmis, arba dialektizmais. Dėl to jie (DLKŽ prie jų paprastai duodamos santrumpas dz., ryt., žem.) kaip heterosisteminiai leksiniai vienetai neturėtų ieiti ir į literatūrinės kalbos sinonimų sudėtį.

Kadangi ir sinonimų identifikavimo, ir heteronimų skyrimo pamatą sudaro reikšmės sutapimas, todėl svarbu nustatyti vienodą lyginimo vienetą, juo labiau, kad įvairūs žodžiai dažnai nesutampa reikšme, ypač jos apimtimi. Paprastai tokiu vienu iš visų lyginimo narių imamas mažiausia reikšmės apimtimi pasižymintis vienareikšmis žodis ir vadinamas semantiniu variantu¹².

Semantinio varianto dydis geriausiai matyti iš absoliučiųjų sinonimų, arba homosemantų, kuriuos sudaro heteronimai, pvz., *ántinas*, *gaigalas*; *kankórēzis*, *bur-kùtis*, *gurgùtis*, *kirkužė*, *žebelýs*; *karvélis*, *balañdis*, arba lietuviškas žodis ir nelietuviškas (tarptautinis ar skolintas) jo atitikmuo, pvz.: *kalbótura*, *lingvistika*; *núošimtis*, *prócentas*; *pirkia*, *gryčia*, *stubà*; *tvártas*, *küté* ir kt. Jų semantinė apimtis yra visiškai lygi viena kitai ir tarpusavyje neturi jokių skirtumų. Visi gretinimo nariai turi po vieną semantinį variantą ir visiškai išsemia vienas kito turinį.

Daugiareikšmių žodžių turinį sudaro ne vienas semantinis variantas, o jų visuma. Su kitais žodžiais jie gali sueiti į sinoniminius santyklius pagal vieną arba ke-

¹⁰ Heteronimijos terminą vartoja ir kiti kalbininkai, plg. J. Gossens, Strukturelle Sprachgeographie, Heidelberg, 1967, p. 86.

¹¹ Į sinonimines eiles skirtingai skambantys artimos reikšmės žodžiai paprastai jungiamasi per vieną kito, o į sinoniminius blokus – šakomis, t. y. atskirai, pvz.: žodis *píllas* į sinoniminius santyklius sueina atskirai su žodžiais *pálšvas*, *širvas* arba *šírmas*, *žílas*, plg. C. Г. Бережан, min. veik., p. 54–77.

¹² Terminas *semantinis variantas* šiuo atveju yra patogesnis negu *semema* ir *kalbotojoje jau senokai vartojoamas*, plg. Вопросы лингвистической географии, Москва, 1962, p. 149; C. Г. Бережан, min. veik., p. 46. Lietuvių kalbotojoje jis taip pat nebe pirmą kartą vartojo, plg. autorius str. Semantinių dialektizmų atrankos ir grupavimo klausimu, – Lietuvių kalbos istorijos ir dialektologijos tyrinėjimai (tezės), Vilnius, 1971, p. 22.

Ilis semantinius variantus. Pvz., vienareikšmis žodis *tvártas*, turintis iš viso tik vieną semantinį variantą, santykiauja su daugiareikšmiu žodžiu *dañgtis* tik pagal vieną jo semantinį variantą, o pagal kitus semantinius variantus *dañgtis* gali sueiti į sinoniminius santykius su žodžiais *stógas*, *dùgnas* ir kt. Panašiai santykiauja ir žodžiai *kankoréžis* : *skujā*, *tvártas*, *gur̄bas*, *námas* ir kt. Platesnes sąvokas reiškiantys žodžiai *dangtis*, *gurbas*, *namas*, *skuja* į savo reikšmės apimtį įjungia siauresnės reikšmės žodžių *kankoréžis*, *tvartas* turinį (inkliuzijos atvejai). Dviejų ar daugiau daugiareikšmių žodžių, sueinančių į sinonimijos santykius pagal kurį nors semantinį variantą (pvz., *kluonas* : *klojimas*, *rātai* : *vežimas*), turiniai susikryžiuoja. Abiem atvejais turime vadinamąją dalinę sinonimiją, arba parasemją¹³. Taigi nagrinėjant homoseminius sinoniminius leksikos santykius, operuotina ne visais žodžiais, o tik atskirais sudedamaisiais reikšmės struktūros elementais – semantiniai variantai. Ekvivalentiškiems semantiniams variantams nustatyti paprastai užtenka aiškinamąjų žodynų, kuriuose pateikiamas pakankamas poliseminio žodžio semantinės struktūros vaizdas, t. y. atspindi visa semantinių variantų sumą¹⁴. Žodžių reikšmių, t. y. semantinių variantų, sutapimas yra esminis identifikuojantis arba relevantinis sinonimijos požymis. Papildomu relevantiniu požymiu laikoma jų kategorinės gramatinės reikšmės sutapimas, t. y. priklausymas vienai morfologinei klasei – kalbos daliai¹⁵, pvz.: *klētis*, *sviñnas*; *sunkùs*, *svariùs*, *svambùs*, *smagùs*; *dirbtì*, *triūsti*, *plūsti*, *krutēti*, *veikti*; *palengvà*, *pamažù* ir kt.

Lygiai pagal tokios pat apimties semantinį vienetą skirstomi ir heteronimai. Sutampanti semantinį variantą kaip skirstymo kriterijų čia sąlygoja ne vien tik į literatūrinę kalbą jeinantys heteronimai, o visame lietuvių kalbos plete vartojami žodžiai. Pagal vieningą „Programą“ užrašyti net ir daugiareikšmiai žodžiai pateikiами jau diferencijuoti pagal pageidaujamą reikšmės ekvivalentą ir būna atributi nuo kitų reikšmių. Turint visą medžiagą prieš akis, gretinamų (skirstomų) žodžių semantinio ekvivalentiškumo santykiai paprastai esti gana akivaizdūs. Tuo tarpu sinonimijoje tie santykiai ne tokie aiškūs. Lyginimo pamata – semantinį variantą – reikia apvalyti, atributi nuo kitų reikšmių jų analizės reikšmių apimties skaidymo būdu. Taigi arealinės lingvistikos metodų taikymas sinonimijai gali nemažai padėti.

Be to, lietuvių kalbos heteronimams būdinga, kad daugelis jų visomis DLKŽ pateiktomis reikšmėmis, kuriomis jie gali būti vartojami literatūrinėje kalboje, tamėse paprastai nežinomi. Tarmėse jie daugiausia vartojami tik tam tikromis reikšmėmis – vienoje tarmėje vienokiomis, kitoje kitokiomis. Pvz., ten, kur trobesys nekultiems javams krauti vadinamas *klojimu* (tas žodis paprastai ten reiškia ir vienam kartui kulti ant greedymo suklotus javus), *kluonas* reiškia žardieną, pievą prie klojimo, o ten, kur tas trobesys vadinamas *kluonu*, žardiena vadinama daugiausia *kluonienà* arba Žemaitijoje, kur minėtas pastatas vadinasi *jáuja*, *jáujè*, *jáujas*, *jáujis*, *rejà*, *daržinè*, žodžiais *klojimas* arba *kluonas* vadinamas grenydymas. Tačiau, išskyrus šių žodžių arealų sandūras, jie retai kada pavartojami sinonimiškai. Taigi tarmėse tie žodžiai dažniausiai nėra sinonimai, lygiai kaip vienos

¹³ С. Г. Бережан, min. veik., p. 97.

¹⁴ А. П. Евгеньева, Основные вопросы лексической синонимии, – Очерки по синонимии современного русского литературного языка, Москва–Ленинград, 1966, p. 26; В. Г. Гак, Опыт применения сопоставительного анализа к изучению структуры значения слова, „Вопросы языкоznания“, 1966, № 2, p. 97; С. Г. Бережан, min. veik., p. 50.

¹⁵ С. Г. Бережан, min. veik., p. 49–50.

kurios nors tarminės sistemos požiūriu jų netinka vadinti ir heteronimais. Tai paprasti heteroleksiniai ir heteroseminiai (besiskiriantys forma ir turiniu) žodyno vienetai, kurie tik už tarmių ribų, t. y. literatūrinėje kalboje, savo daugiareikšmiškuo dėka gali sueiti į homoseminius sinoniminius santykius. O tarmėse homosemantais jie gali tapti tik retkarčiais, t. y. tada, kai kurios nors tarmės atstovas tuos žodžius vartoja tokia reikšme, kokią jie turi literatūrinėje kalboje arba gretimoje tamėje ir pan.

Leksikos raidą ir tobulejimą sąlygoja prieštaravimai tarp jos galimybų (resursų ar žodžių inventoriaus) tam tikru laiko tarpu ir didėjančio žmonių noro savo mintis reikšti suprantamiau, įvairiau ir tiksliau¹⁶. „Žodis yra ieškojimas“, – teigia psicholinguistai¹⁷. Šio prieštaravimo rezultatas yra ir sinonimai arba homosemantai. Santykius tarp leksinių vienetų geriausiai išreiškia visiškas jų nesutapimas, skirtumas tiek pagal formą, raišką (heteroleksią), tiek pagal turinį, reikšmę (heterosemiją). Taigi sinonimai, kaip reikšme sutampantys komunikacinių vienetų, yra pertekliniai, papildomi kalbos elementai. Tačiau kalba juos pakenčia ir net daugina žodžių skolinimo, darybos, semantinės ekspansijos, metaforinių ir metoniminių reikšmių perkėlimo būdais¹⁸.

Pats sinonimo vartojimas kalboje reikalauja, kad jis, pavaduodamas jau esantį žodį ir reikšdamas tą pačią savoką, išreišktų ją kiek kitaip arba šiek tiek kitokią.

Sinonimai atsiranda pagal binarinį (dvinariškumo) principą opozicijos, arba priešpriešos, būdu: vartojamam žodžiui stengiamasi priešpastatyti kitą – „efektyvesnį, įspūdingesnį“, pvz.: *arklys*, *žirgas*, *ašvienis*, *kuinas*; *gyvatė*, *angis*, *kiūminas* (ir *kirmėlė*), *šniubždė*, *šnypštélė*, *piktój*, *ilgój*; *miškas*, *girià*, *mēdė* ir *medžias*. Tokiai „įspūdingesniai“ reikšmės atspalviais besiskiriantys sinonimai (plg. *ašvienis*, *kuinas*, *žirgas*, *kirmėlė*, *ilgoji*, *pilkoji*, *šnypštélė*, *giria*, *medė* ir *medžias*) kalbininkų paprastai vadinami žymėtaisiais, „markiruotais“ opozicijos nariais, pirmųjų paprastai neutraliai, nežymėtūjų, „nemarkiruotų“ tos opozicijos narių atžvilgiu (plg. *arklys*, *gyvatė*, *miškas*). Neutralieji, nežymėtieji opozicijos nariai, sinoniminėse eilėse ir blokuose turėdami bendriausią reikšmę, atlieka dominantės¹⁹ vaidmenį. Jie yra tartum atraminiai stupai, pagal kuriuos lyginami, identifikuojami kiti žymėtieji (su įvairiais reikšmių atspalviais) sinonimai. Nuo neutralių žymėtieji opozicijos nariai, arba sinonimai, paprastai skiriasi nevienodai išreiškiamu daikto ypatybės ir nevienodu veiksmo intensyvumo laipsniu, nevienoda sąvokų apimtimi, skirtingu subjektyviu daikto ar reiškinio vertinimu, t. y. kalbančiojo santykiu su reiškiamuoju objektu, nevienoda leksine aplinka bei sintaksiniai rysiais (distribucija) ir pan.²⁰ Be pagrindinės informacijos, t. y. leksinės reikšmės krūvio, tokie sinonimai kartu atlieka ir ekspresijos bei estetines funkcijas. Taigi sinonimas yra savotiška jau esamo kalbos žodžio transforma²¹.

¹⁶ Р. А. Будагов, Проблемы развития языка, Москва – Ленинград, 1965, p. 33–36.

¹⁷ А. А. Леонтьев, Психологическая структура значения, – Семантическая структура слова, Москва, 1971, p. 18.

¹⁸ С. Г. Бережан, min. veik., p. 133.

¹⁹ J. Pirkšiliingis, min. veik., p. 24.

²⁰ J. Pirkšiliingis, min. veik., p. 22–24; Словарь синонимов русского языка, I. Ленинград, 1970, p. 11.

²¹ С. Г. Бережан, min. veik., p. 150. Transforma dar vadinama *perpavadinimu* arba *semantine transformacija*, plg. В. Г. Гак, Семантическая структура слова, как компонент семантической структуры высказывания, – Семантическая структура слова, Москва, 1971, p. 81–82.

Sutampanti leksinė reikšmė pagal semantinį variantą (arba pagal kiekybinį parametru) yra svarbiausias tų žodžių ekvivalentiškumo požymis. Nesutampa tik stilistiniai ir funkciniai (pagal kokybinį parametru) atspalviai. Jie paprastai sudaro pagrindą intersinoniminėms opozicijoms atsirasti ir gali trukdyti tuos opozicijos narius sukeisti vieną su kitu. Tačiau tie atspalviai yra neesminiai arba irrelevantiniai diferenciniai sinonimijos požymiai ir nepanaikina semantinio tų žodžių lygiavertiskumo, nes emociniai ir ekspresiniai atspalviai neliečia reikšmės loginio branduolio²². Šie stilistiniai ir funkciniai (kokybiniai) skirtumai yra būtini sinonimams. Jie paprastai ne tik salygoja sinonimų buvimą, bet ir nulemia jų gyvybingumą bei daugėjimą. „Kalba „nepakenčia“ beprasmių tapatybių ir atsiradęs absolutus, arba visiškas, sinonimas ilgainiui išstumia savo „partnerį“ arba priverčia ji keisti reikšmę ir virsti ne visišku“²³.

Heteronimams tokie kokybiniai gretinamų žodžių reikšmių atspalviai yra ne tik nebūdingi, bet ir nepageidautini, nes jie griauna jų semantinį ekvivalentiškumą. Arealinėje lingvistikoje tarp gretinamų arba kartografuojamų narių turi visiškas semantinis ekvivalentišumas tiek pagal semantinį variantą (kiekybinį parametru), tiek pagal ekspresinį, emocinį reikšmės niuansą (kokybinį parametru). Tačiau terminai „ekspresiniai, emociniai, stilistiniai ir funkciniai reikšmės atspalviai“ tinka vartoti tik kalbant apie vienos kalbinės sistemos žodžius – sinonimus. Todėl, kalbant apie heteronimus, operuotina tik kokybiniais leksinių reikšmių skirtumais arba atspalviais, kurie ir sudaro svarbiausią sinonimų ir heteronimų skirtumą. Tai-gi arealinėje lingvistikoje negalima gretinti, pvz., žodžių *arklýs*, *báimé*, *kùpeta* su atitinkamos reikšmės žodžiais *žýrgas*, *kuñas*; *išgästis*, *siaúbas*; *kúgis*, *stírta*, nes nesutampa tais žodžiais reiškiama sąvokų požymiai. Juos galima būtų lyginti tik tuo atveju, kai vienas kuris nors tų žodžių tam tikros teritorijos dalyje turėtų ekvivalentišką kitiems atitinkamo būrio žodžiams reikšmę pagal abu parametrus. Pvz., pagrindinėje lietuvių kalbos ploto dalyje *míškas* ir *girià* reiškia nevienodo dydžio mišką (taigi jie čia ir tarmėse yra sinonimai), tačiau ploto pakraščiais žodis *girià*, reikšdamas bet kokio dydžio mišką ir neturėdamas kitokių sinonimų, gali būti traktuojamas kaip heteronimas ir gretinamas, t. y. priešpastatomas, žodžiams *míškas*, *mèdë*, *mèdžias*. Vadinasi, pagal kokybinį reikšmės parametru sinonimai ir heteronimai vienas kitą neigia.

Jeigu sinonimų identifikavimo sąlyga yra sutampanti reikšmė pagal semantinį variantą, o opozicijos pagrindą sudaro jų kokybiniai reikšmės skirtumai arba jais pasireiškiantys ekspresiniai, emociniai atspalviai, tai heteronimų gretinimo, t. y. skyrimo, sąlyga yra jų visiškas sutapimas abiem reikšmės parametrais, o heteronimų opozicijos pagrindą sudaro jų prieštata pagal vietą (teritoriją, arealą, geografiją), arba diatopiją ir raišką, arba formą. Taigi heteronimai sudaro ne reikšmės (turinio), o diatopines raiškos (formos) opozicijas, o vienoda reikšmė yra svarbiausia tų opozicijų sąlyga, arba laidas.

Sinonimų yra tiek tarmėse, tiek literatūrinėje kalboje. Vieni yra bendri tarmėms ir literatūrinei kalbai. Kiti žinomi tik tarmėse. Ypač pastarieji pasižymi dideliu margumu. Pagal „Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programą“ užrašyta daugiausia pagrindiniai tarmių pavadinimai, vadinamieji heteronimai, ir tik retkarčiais.

²² С. Г. Бережан, min. veik., p. 68.

²³ J. Pikčilingis, min. veik., p. 8.

jų izoglosų sandūroje užrašyta po porą ir daugiau pavadinimų, kurių dalis yra patekę taip pat į literatūrinę kalbą ir savo ruožtu sudaro sinonimes eiles. Daugelis tokų pagrindinių pavadinimų tarmėse neretai gali turėti irgi sinonimiškai vartojamą žodžių, tačiau jų, išskyrus vieną kitą atvejį (plg. *arklys* ir *kuinas*), „Programoje“ nebuvo reikalaujama užrašyti. Todėl daugelis tokų tarminių sinonimų ir neužrašyta. Tačiau jau vien iš kuino gretiminių pavadinimų ir heteronimų galima spręsti apie tarminiu sinonimų įvairumą, jų ekspresyvumą ir emocionalumą, plg.: *dvesena*, *dvasnà*, *dienagalys*, *gaîšena*, *galadienis*, *kêvë*, *sprógena*, *stípena*. Gretiminiais pavadinimais kartais pasižymi kiti pagal „Programą“ užrašyti pagrindiniai pavadinimai, pvz.: *vaivorykštë*, *peteliškë*, *laûmžirgis*, *kraujažolë* ir kt. Vieni jų gali būti vartojami gana plačiai, sudarydami tam tikrus ištisinius arealus, kiti prarečiui išsibarstę didesniuose plotuose, treti tik vienoje kitoje vietoje. Tai būdinga tiek pagrindiniams pavadinimams, arba heteronimams, tiek jų tarminiams, o neretai kartu ir literatūriniam sistemam. Toks pavadinimų įvairavimas ir nevienodas pasiskirstymas arealais priklauso nuo pačios kalbos prigimties dvejopumo, jos dichotomijoje, t. y. skyrimo sisteminių kalbos lygmens (arba plano) faktų nuo atsitiktinių, individualių šnekos (kaip kalbos proceso arba kalbėjimo, realizacijos) lygmens faktų.

Kalbos lygmens leksiniai vienetai pasižymi tam tikrais pastoviais sisteminius invariantinius ypatumais. Sistemingu vartojuimu žodis, išėjęs į kalbos sferą, išlaiko savo reikšmę net ir „nevartojimo situacijoje; intraverbalinių santykų tinklas tartum nubrėžia galimas žodžio vartojuimo ribas – jo semantinį potencialą“. Tai vadinamoji sisteminių žodžio reikšmė arba semantika²⁴. Sisteminių reikšmės, kaip aukštesnio lygmens kalbos faktas, realizuojama vartosenoje, kuri palaiko jos pastovumą. Kitaip sakant, tarp žodžio (kaip fonemų ir grafemų visumos) ir tuo žodžiu reiškiamos sąvokos (signifikato) vartosena nustato pastovų ryšį, arba santykį²⁵.

Tuo tarpu šnekos, arba realizacijos, atveju į pirmą planą išeina vadinamieji iprasminimo santykiai, kurie yra nepastovūs, nes vienas ir tas pats daiktas ar reiškinys (jo turinys) gali būti išreikštasis įvairiomis sąvokomis, vadinasi, gali gauti skirtingus kalbos ženklus – žodžius²⁶. Žodžių reikšmės gali būti perteikiamos pagal įvairias asociacijas arba patys žodžiai kitaip iprasminami. Pašnekovas (ir rašytojas) savo dispozicijoje turi palyginti daug galimybų realios tikrovės objektus susieti įvairiausiais prasminiais ryšiais ir pavadinti juos individualiai savo nuožiūra, žinoma, tiek, kiek gali ji suprasti klausytojas ar skaitytojas. Be to, šnekantiems dar padeda ekstralengvistinės sąlygos²⁷. Taigi nauja žodžio reikšmė priklauso nuo sąlygų konteksto ir, pasireiksdama tik atskirų individų šnekoje, nebejine į semantinę žodžio struktūrą, kaip pastovus jos ingredientas²⁸. Tai vadinamoji situacinė žodžio reikšmė, arba semantika²⁹.

²⁴ А. А. Брудный, Значение слова и психология противопоставлений, — Семантическая структура слова, Москва, 1971, p. 20.

²⁵ В. Г. Гак, Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания, — Семантическая структура слова, Москва, 1971, p. 78–79.

²⁶ Ten pat, p. 79.

²⁷ С. Г. Бережан, min. veik., p. 110.

²⁸ Н. Н. Амосова, К вопросу о лексическом значении слова, „Вестник ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы“, № 2, вып. I, Ленинград, 1957, p. 159.

²⁹ А. А. Брудный, min. veik., p. 20.

Tuo būdu kaip nuo sisteminių pastovių reikšmių skiriamos nepastovios kontekstiniės arba situacinės reikšmės, taip nuo sisteminių sinonimų reikia skirti situaciuius arba kontekstinius sinonimus tiek literatūrinėje kalboje, tiek ir tarmėse.

Griežtesni tokio skirstymo reikalavimai paprastai keliami dabartinių literatūrinių kalbų sinoniminių žodynų sudarytojams. Kitokiais reikalavimais remiasi kurio nors rašytojo grožinio veikalo kalbos nagrinėjimai. Čia žodžių reikšmių perkėlimas ir praplėtimas, taip pat įvairių heteronimų arba jų darybinių variantų vykės pavartojojimas laikoma kūrinio teigiamybė, rašytojo nuopelnui. Pagaliau ne tik kalbos tikslumo, bet ir raiškumo, vaizdingumo ir lankstumo reikalaujama visur, tiek publicistinėje, populiarojoje mokslineje literatūroje, tiek šnekamojoje kalboje. Vadinasi, sisteminių ir kontekstinių sinonimų skyrimas ar atranka priklauso nuo jų vartojimo tikslø ir paskirties.

Antra vertus, per ilgesnį laiką tam tikrų žodžių reikšmių perkėlimai pasidaro pastovūs ir imami vartoti visų tam tikros kalbinės visuomenės narių. Taigi nepastovūs šnekamosios kalbos faktai, vadinasieji okazionalizmai, gali virsti norminiais kalbos faktais ir kaip stilistiniai variantai gali sueiti su esamais kalboje tos pačios arba artimos reikšmės žodžiais i pastovius sinoniminius santykius.

Palyginimui gali tiktis sinonimais laikomi minėti gyvatės pavadinimai, iš kurių *kīrminas*, *kirmélē*, *šnibždē*, *šnypštélē*, *ilgój*, *piktój* yra aiškūs šnekamosios kalbos žodžiai. Tarmėse daugelis jų yra virtę sisteminiams faktams, savotiškais heteronimais. Jų „*šnekamasis*“ pobūdis paaiškėja, tik gretinant su literatūrinės kalbos terminu *gyvaté*, kuris paprastai žinomas ir visose tarmėse, bet kaip tam tikras tabu nereitai vengiamas vartoti. Todėl jo vietoje vartojami kiti, dažniausiai eufemistinės kilmės ir su tabu susiję (kai dėl prietarų, bijantis nelaimės, vengama pavojingą gyvi vadinti tikruoju vardu) pavadinimai. Tie antriniai pavadinimai, nors ir ne visada sudarydami ištisinius arealus, kartais dažniau vartojami negu žodis *gyvaté*, pvz., *kīrminas* kai kuriose žemaičių šnektose ir kt. Dvieju ar trijų pavadinimų vartojimas kurioje nors vietoje rodo, kad jie ir tarmėse gali būti sinonimai. Sinonimines poras dažniausiai sudaro „*bendranacionalinis*“ terminas *gyvaté* su vienu arba dviem iš minėtų eufemizmų.

Išskiria tik sinonimas *angis*, kuris iš kilmės yra senas heteronimas ir su žodžiu *gyvaté* sudaro diatopinę opoziciją. Tačiau jis, užimantį tik nedidelį arealą pietvakarienėje Lietuvos dalyje (anksčiau jis buvo vartojamas ir buv. Rytprūsių lietuvių tarmėse), dabar baigia išstumti plačiau įsigalėjęs ir literatūrinės kalbos terminu tapęs pavadinimas *gyvaté*. Nors *angis* kaip heteronimas ir nyksta, tačiau literatūrinėje kalboje jis įsigali kaip sinonimas, neretai vartojamas perkeltinėmis reikšmėmis su tam tikrais didingumo ir iškilmingumo atspalviais ir pan. Dėl tokio žodžio *angis* reikšmės kitimo veikiausiai kalti yra senieji, daugiausia religinio pobūdžio raštai.

Kaip heteronimai, patekę į literatūrinę kalbą, tampa sinonimais, įtikinamai rodė ne tik pastarasis *angis* atvejis, bet ir daugumas aukščiau pateiktų pavyzdžių. Tačiau literatūrinė kalba, kaip naujai besiformuojanti kalbinė sistema, dėl savo norminio pobūdžio gana smarkiai varžo į ją patekusią heteronimų santykius, kartais savaip versdama juos keisti reikšmes ir kt. Todėl geriausia pasekti, kaip natūraliai tarmėse formuojasi heteroniminės kilmės sinonimai, plg. *kléitis* ir *svirnas*. Ten, kur vartojama tik vienas katras tą žodžių, jie abu reiškia tą patį — yra visiškai vienodos semantinės apimties abiem reikšmės parametrais. Tačiau tą žodžių arealų sandūroje jų reikšmės jau imamos diferencijuoti: *klétimi* vadinamas paprastai valstiečio

trobesys grūdams laikyti, o svirnu didesnė arba gražesnė, dažnai dvarų arba turtingesniu valstiečių klėtis. Klėties areale žodis *svirnas* kai kur gali būti atėjės ir iš kitos socialinės aplinkos (apslavėjusios dvarininkijos) kaip grižtamasis skolinys, nes baltiškos šaknies *svir-n-* pavadinimais tas pats objektas gana plačiai vadinamas gretimo-se baltarusių, taip pat žinomas rusų ir lenkų tarmėse³⁰.

Polinkis didesnę klėtį vadinti *svirnu* (paprastai klėties areale) kurį laiką buvo suintensyvėjęs kolūkinės santvarkos metais, prasidėjus didelių svirnų (grūdų sandėlių) statybai. Tiesa, pastaruoju metu vis labiau įsigali modernizuotos grūdų saugyklos, vadinamos *sandėliais*, o žodžiai *klėtis*, *svirnas* tebežymi tuos pačius etnografinius objektus. Tačiau jau vien žodžio *svirnas* pakitusia reikšme spartus plitimas akivaizdžiai rodo, kokią reikšmę heteroniminės kilmės sinonimų buvimui ir jų gajumui turi semantinė diferenciacija.

Tarmėse pastebima nemaža ir priešingų atvejų – reikšmių abstrakcijos reiškinių. Vienose tarmėse pora ar daugiau žodžių gali būti vartojaami sinonimiškai diferencijuotomis reikšmėmis, o kitose – dažniausiai pakraštinėse tarmėse – vienas iš jų katras žodis vartojaamas apibendrintomis reikšmėmis, pvz., minėtas *miško* sinonimas *girią* arba *mėgti* (*ānas mēgsta išgért; bernaī sa mergomi mēgstasi*³¹ Zietela) ir *mylēti* (aš *myliu lietuviškai dudénc*; *ānas mýli vaikùs Šalčininkai*). Vadinas, procesą, kai vietoje kelių sinoniminių žodžių pradedamas vartoti vienas juos atstojantis žodis, paprastai lydi reikšmių apibendrinimas arba semantinė abstrakcija.

Tiesa, kaip sinonimai virsta heteronimais, t. y. nesinonimais, susekti sunkiau. Desinonimizacijos (kai žodžiai nustoja būti sinonimais) reiškiniai yra palyginti retesni ir ne tokie akivaizdūs, nes jų neveikia tokia organizuojanti ir norminanti sistema, kaip literatūrinė kalba. Jie kiek būdingesni daugiausia nykstančioms ir besiniveluojančioms pakraštinėms šnektoms, kurios dėl buvusio istorinio administracino, socialinio ir kultūrinio susiskaldymo ir uždarumo formavosi gana ilgai ir dėl to palaipsniui izoliavosi nuo pagrindinio lietuvių kalbos ploto tarmių.

Desinonimizacijos atvejų pasitaiko ir centrinėse tarmėse, tačiau jie paprastai priklauso ankstesniams kalbos raidos periodui. Pvz., išlikę heteronimai – dialektizmai *mēdē* žemaičių tarmės šiaurės vakarinėje dalyje, *mēžias* pietrytinėse aukštaičių šnektose ir palyginti gausūs šaknies *med-* vietovardžiai bei kiti žodžiai įvairiose tarmėse, taip pat latvių *mežs* „miškas“, prūsų *median* „t. p.“ rodytu, jog senovinis miško pavadinimas turėjo *med-* šaknį. Vėliau ji pakeitė naujadaras *miškas*, nes šaknies *med-* dariniai imta vadinti konkretų medį. Netiesiogiai šiam reiškinui pailiustruoti tinka daugelis etimologinių leksikos tyrinėjimų, kurie paprastai remiasi ir nagrinėjamų žodžių vartojimo arealų nurodymu.

Vadinas, heteronimai ir sinonimai yra glaudžiai tarp savęs susiję leksiniai vienetai. Ir tarmėse tie patys žodžiai gali būti tiek sinonimai, tiek heteronimai. Tas jų tarpusavio priklausomumas pasireiškia jų pereinamumu: heteronimai gali virsti sinonimais, o sinonimai – heteronimais.

Veikiausiai tam tikrų heteronimų dialektizmų liekanomis laikytini ir kai kurie pasenę ir iš aktyvios vartosenos išėjė arba beišeinantys žodžiai, archaizmai, užsi-

³⁰ Плг. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы, Мінск, 1963, 239 žemėlapj; В. Даљ, Толковый словарь, IV, Москва, 1955, р. 150; Słownik języka polskiego, VI, Warszawa, 1915, р. 791.

³¹ Pavyzdžiai užrašyti autoriaus dialektologinių ekspedicijų metu.

konservavę senuosiuose raštuose ar tarmėse, kaip antai *ažvienis*, *pēkus* ir kt. Vadinasi, laikui bėgant, tiek sinonimai, tiek heteronimai keičiasi. Vieni išnyksta, kiti atsiranda. Šiuos reiškinius paprastai salygoja reikšmių diferenciacijos ir abstrakcijos procesai. Tuo būdu skirtingais laiko tarpais sinonimų ir heteronimų santykiai yra kitoki. Kitaip sakant, ir vieni, ir kiti yra istoriškai salygoti kalbos elementai. Todėl negalima vienoje laiko plotmėje lyginti diachroniškai skirtingų reiškinį. Tiek literatūrinės kalbos ir tarmių, tiek vien tarmių sinonimų ir heteronimų tarpusavio santykiai realiausiai esti atspindimi tik vieno laiko, tam tikro kalbos raidos periodo rēmuose, t. y. prisilaikant tą reiškinį *synchroniškumo* (vienalaikiškumo).

Šnekamojoje kalboje į sinoniminius santykius sueiti ar į heteronimų tarpą patekti gali ir kitų skirtingų socialinių sistemų leksinių vienetų, pvz., socialinių žargonų, įvairių profesionalizmų. Tai daugiausia atskiri žodžiai, vartojami siaurų socialinių grupių žmonių: aristokratijos ar miestų prastuomenės, amatininkų, jūrininkų, vagių, elgetų, mokinų ir kt. Tai *sociališkai*, ar *diastratiškai*, skirtingų sistemų žodžiai, traktuotini kaip atsitiktiniai šnekos faktai, ar okazionalizmai.

Sinonimams ir heteronimams taip pat yra būdingų bendrų bruožų ne tik pagal reikšmę, turinį, bet ir pagal raišką, formą. Kaip savarankiškais sinonimais, taip ir heteronimais laikytini skirtingu šaknų žodžiai, pvz.: *gyvätė*, *angis*, *kiřminas*; *miškas*, *girià*, *mēdē*; *sutemà*, *sámbreškis*, *sámblysis* ir kt. Žodžiai, kurie išlaiko tą pačią šaknį, bet skiriasi darybiniais afiksais, linksniavimu ar kirčiavimo paradigma, nedėsningais fonetiniais elementais, traktuotini kaip pirmųjų variantai³², pvz.: *kiřminas* ir *kirmelē*; *mēdē* ir *mēdžias*; *sutemà* ir *sántemis*, *sámbreškis* ir *bréksmà*, *vieversys* ir *voversys* arba *cyrulys* ir *čyrulys* ir kt. Be abejo, yra ir ne tokų aiškių, o gerokai problemiškesnių žodžių formos skirtumų, kuriuos nagrinėja ne tik žodžių darybos specialistai, bet fonologai ir leksikologai. Sie išviršiniai žodžių skirtumai gali būti atskiro darbo tema.

Visa, kas anksčiau išdėstyta, rodo, kad sinonimai ir heteronimai yra glaudžiai susiję kalbos elementai. Ir vieni ir kiti – skirtingai skambantys žodžiai, kurių svarbiausias jungiantis, identifikuojantis elementas yra ekvivalentiška reikšmė. Tačiau skirtingai skambantys žodžių reikšmės ekvivalentišumas dar nieko nesako apie jų sinonimišku mą ar heteronimiškumą. Sinonimijos santykiai susidaro tik tada, kai du ar daugiau žodžių pastoviai vartojami vienoje kalbos sistemoje. Sinonimais laikytini tik tie žodžiai, kurie sudaro būtiną žodyninių sudėties dalį, dabartinės literatūrinės kalbos, gyvos bendranacionalinės šnekamosios kalbos dalį³³. Svarbiausias sinonimijos bruožas yra jos sistemingumas, kurio pagrindą sudaro intersinoniminės reikšmės opozicijos. Dėl to sinonimija yra viena iš svarbiausių kalbos vaizdingumo priemonių.

Tuo tarpu heteronimiją sudaro atsitiktinai pagal reikšmę sutapę skirtingai skambantys žodžiai – heterosisteminių leksinių vienetai. Jie tarpusavyje nesusiję jokiais sisteminiais ryšiais ir nesudaro reikšmės opozicijų. Jų absolutus tapatumas net trukdo jiems virsti literatūrinės kalbos sinonimais. Tačiau ši trūkumą atsveria nepaprastas heteronimų skambumas ir paprastumas. Dėl to daugelis heteronimų yra vartojami kaip literatūrinės kalbos sinonimai. Heteronimai yra tik galimi, arba potenciniai, sinonimai. Tačiau ne visiems jiems lemtaapti sinonimais. Kartais net ir

³² Lietuvių kalbos atlaso žemėlapiuose tokie variantai kartograuoti paprastai artimu strichu, ženklu ar panašia izoglossa, kuriais buvo žymėti pagrindiniai pavadinimai.

³³ Словарь синонимов русского языка, I, p. 7.

žymaus rašytojo pavartotas siauras heteronimas dar negali būti laikomas literatūrinės kalbos sinonimu. Todėl ir i daugelio jų pateikimą A. Lyberio „Lietuvių kalbos sinonimų žodyne“ reikia žiūrėti daugiau kaip į tam tikrus rekomendacinius heteronimiinių sinonimų sąrašus. Dar daugiau jų pateikta DLKŽ, tačiau ne tiek rekomendavimo, kiek aiškinimo tikslu.

Heteroniminės kilmės sinonimams būdinga, kad literatūrinėje kalboje jie varojami pakaitomis: arba vienas, arba kitas, arba trečias. Todėl, galima sakyti, kad jie dar nenusistovėjė. Pirmiausia nenusistovėjė tokį sinonimų eilės, nes jas sudaro paprastai reikšmės tapatybės, nesudarančios opozicijų. Daugelio tokį heteronimiinių sinonimų vieninteliu opozicijos pamatu yra jų funkcinis nelygiavertišumas. Dominante laikoma vienas iš daugiausia vartojamų literatūrinėje kalboje heteronimiinių sinonimų, kuris paprastai suvokiamas, kaip neutralusis opozicijos narys, o kitis – kaip funkciškai riboti nariai arba tam tikri tarmiškumai. Neretai tai suvokama subjektyviai, pagal savo tarmę, iš kurios kilęs rašantysis, kuris nežino retesnių objektų pavadinimų literatūrinėje kalboje, nes jų kartais dar ir nėra. Jie dar tik formuoja. Be abejo, nemaža tokį heteronimiinių norminių pavadinimų ir jų sinonimų praktiskai pakoreguos leksikai skirtas Lietuvių kalbos atlaso tomas. Ilgaičiui kalbinėms išraiškos priemonėms augant, galima tikėtis, jog daugelis tokų tapatybių diferencijuosis pagal reikšmę.

Be to, galima numatyti, kad keisis net ir dominantės, i kurių vietą paprastai pretenduoja vakarų aukštaičių – literatūrinės kalbos pagrindo tarmės – žodžiai ir iš dalies kitų gretimų, o kartais ir tolimesnių tarmių žodžiai, kurių daugelio vartojo arealus išryškins minėtasis atlaso tomas. Pvz., iš A. Lyberio žodyne pateikiama porų *karvėlis*: *balañdis*, *klētis* : *sviñnas*, *rātai* : *vežimas* ir kt. aiškėja, kad dominantiemis laikytini pirmieji tų porų žodžiai. Tačiau vartosena rodo, kad antrieji nariai kartais yra gajesni ir turi visas galimybes užimti pirmųjų vietą.

Sinonimų skaičius kalboje néra koks nors pastovus dydis. Kalbančiųjų sąmonėje jie neturi nei pastovaus skaičiaus, nei eilės, o priklauso nuo žmonių kultūros lygio, profesinių įgūdžių, psichinės struktūros ir kt.³⁴ Lygiai tą patį galima pasakyti ir apskritai apie kalbos žodynинę sudėtį arba apie kiekvieno žmogaus kalbos žodinį gumą. Tai susiję su tuo, kad leksika, kaip sistema, neturėdama pastovaus žodynines sudėties inventoriaus, yra atvira pašalinėms įtakoms. Dėl to kalbos leksinės sistemos atvirumo i ją gali lengvai patekti įvairių kitų sistemų, taigi ir kitų kalbų, žodžių. Jeigu literatūrinės kalbos leksinė sudėtis yra paprastai imanti sistema, tai daugiausia jai duodančiomis yra tarminės sistemos, kurios iš esmės yra vadinamosios bendratautinės kalbos sudėtinės dalys. Taigi ir tarminių sistemų žodžiai – heteronimai – yra tos pačios bendratautinės kalbos žodžiai. Jiems tapti pilnateisiais literatūrinės kalbos žodžiais kartais trukdo tik jų teritorinis ir tuo pačiu funkcinis stilistinis ribotumas.

Jeigu žodžių sinonimija yra viena iš pagrindinių kalbos vaizdingumo priemonių, tai heteronimija laikytina vienu iš svarbiausių sinonimijos šaltinių. Vadinas, heteronimai yra pagalbiniai sinonimijos elementai, susiję su sinonimais tik vadinaisiais papildomais santykiais.

Kadangi ir sinonimai, ir heteronimai gali būti išskiriami arealinės lingvistikos metodais, todėl galimas ir arealinis, arba geografinis, jų tarpusavio santykų trakta-

³⁴ С. Г. Бережан, мин. веик., п. 135.

vimas. Nors šis straipsnis yra tik kuklus tokio traktavimo bandymas, tačiau ir jis parodo, kad arealinis tyrinėjimo metodas gali gerokai palengvinti ne tik praktinių kalbotyros klausimų sprendimą, bet ir žymiai praplėsti teorinės lingvistikos galimybes.

A. ВИДУГИРИС

О ВЗАИМОСВЯЗИ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИНОНИМИИ И ГЕОГРАФИИ СЛОВА

Резюме

Рассматриваются отношения лексической синонимии и географии слова (под этим термином подразумевается не только употребление слова в территориальном смысле, т.е. занимаемый ареал, но и ареальная, географическая трактовка лексических единиц). Основой этой статьи является лексический материал „Атласа литовского языка“ и обильные материалы, собранные автором во время многочисленныхialectологических экспедиций.

Для литовского литературного языка характерны такие синонимические ряды, составными компонентами которых являются слова, употребляемые на ограниченной территории в различных диалектах, напр.: *árklas*, *žagrė*, *žāmbis*, *žuobris* „коха“; *sklāstis*, *sklendē*, *stūmā*, *šovēnē*, *kištūvas* „дверная задвижка, засов“. В отличие от синонимов как единиц одной языковой системы эти гетеросистемные по происхождению слова условно называются гетеронимами.

Синонимы и гетеронимы совпадают только по количественному параметру значения – семантическому варианту, но по качественному параметру они исключают друг друга. Для синонимов эти качественные различия являются основой существования, ибо они составляют интерсинонимические оппозиции, напр.: *arklys*, *žirgas*, *kuinas*. Гетеронимы обычно являются тождественными и таких оппозиций не составляют. Это отрицательно влияет на устойчивость гетеронимических синонимических рядов, а иногда и доминантов.

Однако в других отношениях синонимы и гетеронимы являются тесно связанными лексическими единицами. Между ними наблюдается прямая и косвенная зависимость и переходимость. Гетеронимы при натуральном вступлении в синонимические связи обычно сопровождаются дифференциацией значения, напр.: *klētis* „обычный амбар“ : *sviñnas* „более красивый амбар“ (обычно на переходной территории этих слов). И наоборот – для десинонимизации характерно обобщение значений, напр.: *girià* „любой лес“ в некоторых окраинных диалектах (в центральных диалектах и в литературном языке *tiškas* „любой лес“ : *girià* „большой лес“). Но это явление замечается только в диахроническом плане. Следовательно, при разборе как синонимов, так и гетеронимов нужно строго соблюдать синхронность, а также разграничивать системные факты языка от несистемных, случайных фактов речи.

Если синонимия является главным средством выразительности языка, то гетеронимия – одним из основных источников синонимии. Следовательно, между гетеронимами и синонимами существует дополнительная взаимосвязь.

В статье обращается внимание на значение ареальных исследований не только для формирования и нормирования литовского литературного языка, но и для развития лингвистической теории языка.